

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Journal EPOCHI [EPOCHS]
Edition of the Department of History of
“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo

Том / Volume XXXI (2023).
Книжка / Issue 2

DOI: 10.54664/CKRF4794

ХРИСТО ГЕОРГИЕВ (1824–1872) – ИЗЯВЕН ПАТРИОТ И ПОЛИТИЧЕСКИ ЛИДЕР

Христо ГЛУШКОВ*

HRISTO GEORGIEV (1824–1872): A NOTABLE PATRIOT AND POLITICAL LEADER

Hristo GLUSHKOV

Abstract: *Hristo Georgiev was born in Karlovo where he received quality education. Although very young, he headed the branch of a trading company in Bucharest. At that time, his brother Evlogi (1819–1897) settled in Galați as a merchant. They were among the first Bulgarian emigrants in Romania, who confidently declared that they were Bulgarians, and that patriotism was a guiding principle in their social activities. With the help of their offices, situated north of the Danube River, the first Bulgarian newspapers were distributed, subscribers were recruited, and publishers were funded. In the 1860s, Hristo Georgiev was the most outstanding Bulgarian in the political affairs of the wealthy Bulgarian emigrants in Bucharest. He organized all their public activities and personally participated in the negotiations for the establishment of the Serbia–Bulgaria union in 1867, the Second Legion in Belgrade, the address to the participants in the 1872 peace conference in Paris. As an outstanding patriot, he led the efforts of a significant part of the Bulgarian emigrants for the establishment of a free Bulgarian state.*

Keywords: *Bulgarian emigration to Romania; Hristo Georgiev; patriot; Bulgarian delegation in Russia.*

Навършиха се 150 години от внезапната смърт на Христо Георгиев (6 март 1872 г., Букурещ). Авторитетният лидер на БРЦК и негов политически противник Любен Каравелов, по повод смъртта на известния лидер на заможната българска емиграция, пише във в-к „Свобода“: „Покойният беше един от ония българе, които са се приготвявали да направят голяма полза на народа си, но не са успели да изпълнят желанието си“. Каравелов подчертава, че ръководно начало в обществената му дейност са родолюбието и стремежът да бъдат гарантирани политически и културно-религиозни свободи на българския народ [В-к „Свобода“, г. II, бр. 39, 11 март 1872 г.]. В два броя на в-к „Независимост“ от 1873 г. Любен Каравелов отново напомня за патриотизма на Христо Георгиев и за голямата му роля в средите на емиграцията на север

* **Христо Глушков** – доктор на историческите науки, професор, Исторически факултет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“; България; @ chglushkov@abv.bg

от р. Дунав с обективната констатация: „*Преди двајсет години в Букурещ не съществуваше никаква българщина. Нашите търговци, доктори и пр. говореха, че са гърци, а хлебарите и градинарите нямаха оная сила, която се нарича „народна гордост“... Първият българин търговец, който е захванал да говори, че е българин и който не се е срамувал от народността си и произхождението си, е бил покойният Христо Георгиев“ [В-к „Независимост“, VIII, 1873 г. Виж и броя на вестника от 24. XI. 1874 г., цит. по Каравелов, Л. 1989, с. 580].*

Съболезнавания по повод внезапната смърт на Христо Георгиев отправят към брат му Евлоги и най-довереният му съмишленик Найден Геров мнозина българи – обвързаните с фирмата на двамата карловци търговци, общественици, църковни и училищни настоятелства. Д-р В. Караконовски, лекар в руското посолство в турската столица, пише на Геров в Букурещ: „*Много ми е жалко като се научих, че роднината Ви Христо Георгиев се поминал. Тука всички българи чувстват тази загуба. Консулт(ген. Игнатиев) също съжелява“ [Из архивата на Найден Геров, (АНГ), т. 1, с. 769. София, 1911, Писмо на д-р В. Караконовски от 28.03.1872 г.].*

И отново на Геров от Константинопол пише Николай Чалики: „*Вие загубихте един искрен и драги приятел, но и отечеството губи един достоен и отличен гражданин, които освен услугите, които му принесаваше, но беше за нея и едно украшение“ [АНГ. Т. 2. с. 767. София, 1914, Писмо на Н. Чалики от 31.03.1872 г.]. Членовете на „Добродетелна дружина“, събрани през септември 1872 г. за годишен отчет на дейността си, изказват съболезнавания по повод смъртта на своя лидер и посочват с гордост „*като член и един от първите основатели на дружеството е заслужил много за него... усърдно се застъпяше за делата на това дружество и сичко, що беше българско, добро и ползователно за народа“ [Списание „Училищен преглед“, г. XII, 1907, с. 268].**

Съдбоносните събития за българския народ в годините след смъртта на Христо Георгиев – Априлското въстание, Руско-турската война от 1877–1878 г. и Берлинския конгрес поставят известна сянка върху дейността му. Свободна България се утвърждава след 500 години чуждо владичество с нови политически и социални проблеми, с патриотични идеали, но с амбициозни авторитарни партийни лидери. Надеждите, воплите и патриархалността от епохата на Възраждането са сякаш бързо забравени. Впоследствие, повлияни от критичните статии на Каравелов срещу Христо Георгиев във вестниците „Свобода“ и „Независимост“, карикатурите на Иван Мънзов във в-к „Гъпан“, материалите на Иван Касабов във в-к „Народност“, най-сетне и от внушенията на Захари Стоянов, в цяло поколение изследователи се формира предубеждение, подценяване и невярна представа за Христо Георгиев и неговата политическа роля при решаването на основните проблеми на българската нация в заключителния етап на Възраждането. Не бе взето пред вид обстоятелството, че ръководените от него политически организации представляват интересите на голяма група български емигранти, които си поставят мащабни цели с общонационален характер и се опитват да ги реализират практически при първа подходяща възможност.

След рухването на средновековната българска държава в края на XIV век различни обстоятелства принуждават недоволни българи да емигрират в двете княжества Влашко и Молдова със семействата си. Най-често те са ръководени от стремежа да се избавят от беззаконията в Османската империя наред с религиозни, стопански и социални подбуди. В различно време през следващите столетия хиляди българи преминават р. Дунав, първоначално се ползват с известни облекчения при плащането на данъци и повечето от тях се адаптират успешно към новите обществени условия. Заселени в двете дунавски княжества, българите обособяват нови квартали в Букурещ и големите румънски градове, строят църкви и училища [Жечев, Н. 1991, с. 14; Жечев, Н. 1970]. За съжаление българската емиграция в Дунавските княжества не остава етнически единна, тъй като мнозина българи се романизират чрез смесени бракове и промяна на имената при придобиването на недвижима собственост. Те прекъсват връзката си с родните селища и все по-рядко говорят български език.

Въпреки, че канторите на братя Георгиеви се установяват север от р. Дунав, те запазват силен интерес към просветното дело и църковния въпрос в българските земи. Още при първите

сделки в Дунавските княжества Георгиеви се отличават с находчивост, старание и добра ориентация в стопанските процеси на местния пазар и само за тринадесет години след създаването на фирмата им Пулиев-Георгиеви през 1839 г. те увеличават капиталите си 22 пъти. Достигнали завидна стопанска мощ не само в балканската, но и в европейската търговия, двамата братя проявяват амбиция да си обезпечат и ръководна обществена позиция в националното движение за автокефална българска църква и за отхвърляне на чуждото господство. Въпреки, че е твърде млад, Христо Георгиев е участник във вълната от радикални революции, които обхващат Европа през 1848 г., в Членовете на „Български комитет“ (в Букурещ) целят защита на правата на българската емиграция в княжествата отвъд Дунав [Димитров, М. 1930, с. 745; Велики, К. 1982, с. 13; Коледаров, П. 1966, с. 385–406].

Още като ученици на Райно Попович братя Георгиеви подкрепят финансово издаването на неговата книга „Христоития или благонравие“, а през 1842 г. и книгата на Юрий Венелин „Возрождение новой болгарской словесности“. Чрез техните кантори в Букурещ и Галац през следващите години се разпространяват първите български вестници, а молби за набиране на спомоществатели отправят към тях Иван Богоров, Александър Екзарх, Ботьо Петков, Георги Раковски, Петко Р. Славейков и други издатели, на които Христо и Евлоги Георгиеви оказват финансово съдействие [Българите в Румъния XVII–XX век. 1994, с. 64–66; Жечев, Н. 1996, с. 52–61] С активната си патриотичната дейност и хармонията в отношенията си един към друг те спечелват заслужено уважение в средите на българската емиграция. Естествено братята имат известни различия в характера си – Евлоги се посвещава изцяло на стопанската дейност на фирмата, макар че се чувства трайно приобщен към проблемите на нацията, авторитетен, уравновесен и толерантен, докато Христо е динамичен, амбициозен, с изявен стремеж да ръководи и да налага своето становище, на моменти с авторитарни похвати.

Такава благоприятна възможност за ръководна обществена изява се открива пред Христо Георгиев още в началото на Кримската война (1853–1856). Както всеки по-значителен конфликт между Русия и Османската империя, така и този конфликт на Балканите, в който се намесва коалиция от западни държави, събужда големи надежди сред покорените балкански християни за окончателно отхвърляне на чуждото владичество. Братя Георгиеви използват създадената от тяхната фирма търговска мрежа в двете Дунавски княжества, за да обменят информация и да следят развитието на събитията. Колкото по-сериозен характер придобиват отношенията между Русия и коалицията, толкова по-остро се чувства нуждата от организация, която да решава, ръководи и да представя българските интереси пред заинтересованите европейски държави.

Първата общоевропейска война в Ново време – Кримската – логично получава силен резонанс сред подчиненото на султана християнско население [Мантран, Р. 1999, с. 518–520; Кастелан, Ж. 2002, с. 291–295; Грънчаров, С. 2001, с. 274–277]. Въпреки, че при избухването ѝ българската емиграция е политически неорганизирана, тя е готова да окаже нужната помощ на руската армия. С нарочен манифест от 8 юни 1853 г. император Николай I въвежда руските войски в Дунавските княжества. През юли челните им части влизат в Букурещ. В русофилските среди на емиграцията възниква идеята за създаване на комитет, който да ръководи политическата активност на заселените там сънародници, без да имат конкретна информация за намеренията на руското правителство.

В края на 1853 г. е създадена „Епитропия“, ръководена от четирима заможни българи – Иван Бакалоглу, Христо Мустаков, д-р Васил Берон и Христо Георгиев. Последният е на 29 години и като доказан родолюбец е приет с уважение. Те изпращат „Изложение“ до руския император, в което политическите им искания са формулирани конкретно „Подобно на нашите братя по вяра сърбите и молдо-власите, ако не напълно, то поне в известна степен да имаме свое народно управление“. Амбициозните цели на четиримата патриоти са: да представляват българския народ пред Главната квартира на руската армия и да организират набирането на доброволци, които да воюват в нейна подкрепа.

Руското военно командване дава съгласие на българите в двете княжества да учредят свой официален комитет и на 9 март 1854 г. Епитропията престава да съществува и на нейно

място е създадено „Средоточно българско попечителство“, в което Христо Георгиев получава важна роля. Неговата огромна стопанска кореспонденция за 1854 г. е изпълнена с конкретни данни за броя на българите-доброволци, разпределението им в отряди и формирането на команден състав [Тодорова, М. 1985, с. 391–439; Глушков, Х. 1979, с. 97–115; Улунян, А. А. 1974, с. 735–750]. С енергичната си дейност той се утвърждава като централна фигура между българите в Букурещ и нито една значима тяхна обществена проява не се реализира без неговото съдействие и материално участие. В откритата подписка за дарения Христо Георгиев внася значителна сума – 6 хиляди гроша и насърчава с примера си българите-емигранти да подкрепят финансово патриотичното дело.

Членовете на „Попечителството“ се представят на руското командване и им е внушено да се заемат със събирането на доброволци. За разлика от непосредствените участници в доброволческото движение Христо Георгиев и брат му в Галац не прекратяват стопанската дейност на фирмата, ангажират се със събирането на доброволци само дотолкова, доколкото тяхната политическа дейност не накърнява икономическите им интереси. През март 1854 г. руската армия преминава р. Дунав и военните действия се пренасят в район с компактно българско население, но обсадата на Силистра не завършва с успех и военната кампания по р. Дунав приключва.

Христо Георгиев е силно разочарован от поражението на Русия, тъй като не е допускал нейна загуба във войната и с известна надежда търси допълнителна информация. Той и членовете на Настоятелството са информирани за намерението на руския император „да не допусне връщането под турско господство на освободеното християнско население“ и по такъв начин насърчава участието на българите във войната. Всъщност Николай I разчитал, че след заемането на Влашко и Молдова от руската армия турците ще отстъпят, а западните държави ще станат по-сговорчиви [Виноградов, В. Н. 2000, с. 304; Шатохина, Е. М. 1981, с. 365]. В действителност военната намеса на Русия на Балканите се оказва сериозна политическа грешка, тъй като създава претекст на западните държави да се обединят в антируска коалиция.

През май 1854 г. Найден Геров пристига в Букурещ и при срещата им Христо Георгиев е силно впечатлен от неговата интелигентност, родолюбие и активно съдействие на руското военно командване. Двамата са връстници и родени в съседни селища в България, но с различна съдба – Геров е учил в Одеса, приема руско поданство, а след това ръководи българско училище в Пловдив и братя Георгиеви са добре информирани за неговата книжовна дейност. Изпитанията, които военните действия налагат пред търговията и човешките съдби на братя Георгиеви и Найден Геров, поставят началото на едно съдбоносно политическо сближаване между тях, изпълнено с взаимно доверие и откровеност, което продължава десетилетия. Политическите възгледи на Христо Георгиев и Найден Геров по най-съдбоносните цели на българската нация тогава – обособяване на автокефална българска църква и създаване на самостоятелна българска държава съвпадат и закономерно те двамата оглавяват през 60-те години всички обществени прояви на заможната българска емиграция в Румъния.

Инициативата за тяхното плодотворно сътрудничество принадлежи на Христо Георгиев, който не само споделя обществените възгледи на своя сънародник и неговата готовност да бъде полезен на отечеството си, но реално оценява интелекта му и установените от него престижни контакти с руски политици и творци. През май 1855 г. Геров заминава за Русия, където възнамерява да отпечата подготовения от него руско-български речник. Преценил патриотизмът, талантът и високото образование на Найден Геров, целенасоченият и практичен Христо Георгиев решава да го подпомогне финансово с оглед заедно да се посветят на реализацията на значими национални прояви. В едно от писмата си Христо Георгиев го уверява: „*Аз предвиждам за напред Вашата кариера да бъде славна*“, *повтаря тези свои думи уверено в следващо писмо и го насърчава да продължи книжовната си дейност с мотива, че се е заел с „работа, която ви прилича“* [АНГ, т. 1, с. 175, Писмо на Хр. Георгиев от 7.6.1855 г.; Лаптев, Е. А. 2011, с. 37–55]. Той е готов дори да поеме разносните му във Виена и Прага, нещо необичайно за пестеливия в стопанските дела търговец.

В Русия Геров подготвя „Изложение по българския църковен въпрос“ и моли за конкретна информация как българите посрещат султанския хатихумаюн. Според Христо Георгиев Хатихумаюна „нигде никакво впечатление не направи“, а на 12 март 1856 г. му съобщава: „Правдините дете дава Султанът... ще имат сила 24 часа“ и обобщава „мъчно ще се тури ново-то“. И в следващите си писма той споделя с Геров съмненията си, че шумно обявения реформен акт ще остане само на хартия без да бъде приложен. Независимо от всички тези обстоятелства, които след поражението на Русия не допринасят за подобряване правата на българите в Османската империя, той признава, че е изпълнен с носталгия по родния край: „*Право ви казвам, че сърцето ми иска да отида да живея отсреща, но не решавам да направя това преди да видя отсреща работите, че са постъпили в добрия ред*“ [АНГ, т. 1. с. 196, Писмо на Хр. Георгиев от 22.5.1856 г.]. Подобно чувство вълнува и Геров, който по това време е в руската столица и пише на Евлоги Георгиев: „*Хубав е Петербург, аз го хваля, но очите ми все към Филибе гледат*“ и пожелава да се видят в отечеството [АНГ, т. 1. с. 91, Писмо на Н. Геров от 2.1.1856 г.].

Междувременно Христо Георгиев и членовете на Настоятелството изживяват поредно разочарование, което приключването на военните действия им поднася. Повод този път са отличията, с които руските власти награждават със златен медал и Андреевска лента петима българи, между които и Христо Георгиев, Иван Бакалоглу и Христо Мусаков. Те преценяват, че са подценени и вземат решение да не приемат наградите. Най-категоричен е Христо Георгиев, който съобщава на Найдено Геров, „*Вие твърде добре знаете склоността, която имаме към началството руско и почти сичкият наш народ и сякои за всичко бидохме готови да послужим ...и това го направихме и ще направим аку стане нужда и за напред с драго сърце пак, без да мисли някои от нас тук за награждение*“ [АНГ, т. 1, с. 203, Писмо на Х. Георгиев от 15.8.1856 г.]. Той моли Геров, който по това време е в Петербург, да се намеси пред руските власти като изтъкне уважителна причина, за да не им изпращат медалите. Христо Георгиев подозира намеса на лидерите на Одеското българско настоятелство, които имат претенции за ръководна роля във всички форми на българско участие във войната. Найдено Геров приема решението на българските първенци в Букурещ като прибързано и емоционално, тъй като добре познава готовността им да бъдат полезни на своя народ, знае за разногласията им с одеските българи и се заема с помирителна мисия. Най-напред на 6 август 1856 г. той пише от Петербург на Стефан Тошков в Одеса и го уверява „*На тия награди аз се радвам повече, защото са дадени за услуги, направени повечето за нашия народ*“ [АНГ, т.2, с. 399, Писмо на Н. Геров от 6.8.1856 г.; **Генчев, Н.** 1972, с. 99–220], а пристигнал в Пловдив в началото на януари 1857 г. той пише на Христо Георгиев: „*Името Ви гърми тук с похвала за участието, което сте приимали и приемате в народните работи. Аз се радвам да го чувам*“ [АНГ. Т. 1. с. 212, Писмо на Н. Геров от 29.1.1857 г.; **Виноградов, В. Н.** 2005, с. 90–100]. Този деликатен подход към българските патриоти от Букурещ и Одеса има ползотворен ефект и отношенията между тях приемат по-толерантен характер.

Христо Георгиев и неговият приятелски кръг в Букурещ от състоятелни българи приемат с огромно задоволство назначаването през юли 1857 г. на Найдено Геров за руски вицеконсул в Пловдив. Те считат, че присъствието на един от най-образованите българи в град със смесено население като Пловдив и то със статут на руски дипломат „*ще даде кураж на българите*“. Христо Георгиев, който е информиран за враждебната кампания на гръцките първенци в града срещу неговият сънародник, изразява недоволство от мудността на руските власти при назначаването на Геров и е готов да го приеме за служител във фирмата си. Оказва се, че за разлика от установената практика на еднолични решения при Николай I, приемането на дипломатически назначения при неговия приемник Александър II е колегиално от съвещания с участието на самия владетел [Хевролина, В. М. 2002, Т. 4. с. 4–5]. В разпространен документ от 2 август 1856 г. новият руски външен министър А. М. Горчаков обявява, че в бъдеще Русия ще се ръководи единствено от своите интереси, което означава възприемане на миролюбива и предпазлива външна политика, основана на принципите на равновесието на държавите в Европа.

Поражението на Русия във войната лишава „Средоточното попечителство“ от ясна перспектива, поради което проявите на неговите членове загубват активност. Независимо от преживяното разочарование, Христо Георгиев запазва траен интерес към важните национални проблеми и у него не угасва амбицията да търси тяхното решаване в променените обществени условия. С негово активно участие е направен опит за създаване на българска църква в Дунавските княжества, както и на българско училище, което той се надява да допринесе за съхраняването на родолюбието сред емигрантите. Междувременно между българските първенци в турската столица и в Букурещ възниква недоверие, тъй като последните се опасяват, че създадената българска община в Константинопол е с „дух западен“. Основания за подобни съмнения те виждат в ръководната роля на Драган Цанков, който е възприел идеи на западната религиозна пропаганда. Христо Георгиев се отнася критично и към редактора на „Цариградски вестник“, тъй като не е съгласен с характера на поместваните материали. Подобна е позицията и на брат му Евлоги Георгиев по отношение на Александър Екзарх¹.

В началото на 60-те години на XIX век Христо Георгиев е считан от многобройните български емигранти, които живеят и работят в румънската столица и околните селища, не само като един от най-богатите търговци в Букурещ, но и като изявен патриот. Официалната местна власт приема с охота българските заселници, които са трудолюбиви, но се стреми да ограничава всички прояви на етническата им принадлежност. В писмо от Букурещ през 1856 г. Найден Геров доверява на българин в турската столица „*Влашкото правителство не търпи да се проявява тука българската народност*“ [АНГ. Т. 2. с. 402, Писмо на Геров до Ст. Тошкович от 11.12.1856 г.]. Домът на Христо Георгиев в румънската столица се трансформира в единствената неофициална българска институция, към която сънародниците отправят молби за парична помощ, депозират завещанията си в полза на училища и църковни настоятелства за родните им селища в България, записват абонаменти за български издания и учебници [Глушков, Х. 2020, с. 19–38].

Братя Георгиеви спечелват доверието на мнозина българи, успели да съхранят скромни капитали и имущество, което им поверяват да ги прехвърлят в родните им селища на юг от Дунава. По принцип всички дарители от средите на емиграцията правят завещания с изричната уговорка, че първоначално ще се изплащат само годишните лихви или приходи от тези наследства, което дава основание на „младите“ да искат тези пари от братя Георгиеви за финансиране на въоръжените чети. Всъщност всички дарения са посветени на различни училищни и църковни настоятелства и братя Георгиеви нямат морално основание да нарушат волята на дарителите. Но те след като добронамерено ги влагат в търговията си, тройно увеличават стойността на завещаните средства и след Освобождението Евлоги Георгиев ги предоставя на Министерството на народното просвещение².

През 60-те години на XIX век Христо Георгиев е най-авторитетният и най-влиятелният българин в обществено-политическата дейност на заможните и образовани български емигранти в Букурещ. Всички техни прояви от създаването на Добродетелна дружина през 1862 г. насетне – подготовката за обща акция на балканските народи срещу Османската империя и преговорите за създаването на сръбско-български съюз, Втората легия в Белград, посещението на българска делегация в Русия през есента на 1867 г., четите на Панайот Хитов и Стефан Караджа, изпратеното Изложение до участниците в Парижката мирна конференция през 1869 г. – са по инициатива и с личното участие на Христо Георгиев. Той е информиран за позицията на руската дипломатия и стриктно се съобразява с внушенията на посланика Николай Игнатиев, които му съобщават поверително Найден Геров и руския генерален консул барон Офен-

¹ [АНГ. Т. 1. с. 220–222]. В отговор на молбата на Геров за съвет Христо Георгиев е категоричен, „... мнението ми е да си турите всичката сила и дето трябва да докажете за нашето страдание, за да се отърве народа от тия гърци и ако изгубите службата си и ползата си, мястото ви е готово при мене“, [АНГ, с. 219].

² Стойността на завещаните средства е около 1,5 млн. лв, а Евлоги Георгиев внася в БНБ след Освобождението 4,3 млн. лв. Виж по-подробно [Велев, С. 1907, с. 463–464].

берг. Подписвайки въпросното изложение като един от 54-те „български нотабили“, Христо Георгиев има ясното съзнание, че представителите на големите държави в Европа биха могли да дискутират единствено документ, произлизащ от средите на състоятелни хора с умерени политически възгледи [Петков, П., Бонева, В. 1993, с. 3–27; Шарова, К. 1985, с. 195–220].

Без съмнение, Христо Георгиев е с такъв политически и социален статут, известен патриот, който доброволно и ръководен от патриотични позиции е приел мисията да оглави усилията на част от българската емиграция за отхвърляне на чуждото владичество. Тъкмо на него се възлагат най-сериозни надежди и това личи в оценката на съвременниците му. След събранието на българите от по-големите румънски градове, на които са обсъдени условията на бъдещия сръбско-български съюз през април 1867 г., водачът на Одеското българско настоятелство Н. Тошков пише на Христо Георгиев: *„Не остава друго, освен да се стараем, щото общото дело, което сме предприели, да върви в желания напредък. Това много зависи от Вас, защото доколкото аз проумях, Вие достойно се радвате на голямо доверие от страна на нашите съотечественици“*. [Страшимиров, Д. 1929, Писмо на Н. М. Тошков до Хр. Георгиев, 20.4.1867 г.]. *„Наговорихме се – пише в спомените си Панайот Хитов – да помолим за помощ букурещките търговци начело с прочутия банкир Христо Георгиев, който имаше под влиянието си всички български търговци както в Букурещ, тъй и по провинцията“*. На войводата Георгиев препоръчва да не предизвиква в никакъв случай въстание, а само да провери настроенятия на българския народ [Косев, Д. 1978, с. 34–35; Якимов, Г. 2003, с. 240–247].

Ласкава оценка за Христо Георгиев формулира и руският дипломат барон Офенберг, който пише в свой доклад *„Христо Георгиев е политически деец, заслужаващ във всяко отношение пълно доверие“*. За неговата роля сред българската емиграция е информиран посланик Игнатиев, генералните консули в Одрин – Ступин и Зиновиев, както и в Белград – Шишкин. Френският консул в Букурещ барон Адолф д'Аврил също посвещава доклади за настроенятия на българската емиграция и влиянието на заможния търговец. Той съобщава в Париж: *„Ръководителят на българския комитет, г-н Христо Георгиев, богат собственик, всецяло предан на Русия, употребява всички средства, за да поддържа висок дух сред посветените, като им внушава, че въстанието в България е неизбежно“* [Косев, Д. 1978, с. 89]. От друга страна, Митхад паша нарежда на жителите на Пловдив да не влизат в контакт с Христо Георгиев, подозиран от турските власти, че той оглавява бунтовния комитет в Букурещ. А Геров уточнява в писмо до Христо Георгиев през август 1868 г. *„научих, че турското правителство кой знае от кого излъгано, има Вас за главатар на това движение“* [АНГ. Т. 1. с. 285, Писмо от 8.8.1868 г.].

Внушителен е броят на историците – българи и чужденци, които през последните четири-пет десетилетия имат реален принос за изучаването на стопанската и политическата дейност на българската емиграция на север от река Дунав. Проведена бе и обективна дискусия за ролята на българската буржоазия в национално-освободителното движение. В поредицата от печатни издания – монографии, статии и обзори в научни списания – бе обективно представена и обоснована ролята на Христо Георгиев като лидер на Добродетелна дружина и инициатор на всички нейни политически начинания, обвързани с Русия като най-заинтересована от Великите сили в обособяването на свободни балкански държави. Проф. Крумка Шарова с основание констатира *„Шанс за българите е, че именно Христо и Евлогий Георгиеви заедно с Найдено Геров стават нейни идеолози и ръководители“* [Шарова, К. 1996, с. 31]. Акад. Димитър Косев също високо оценява тяхната дейност с констатацията *„Христо Георгиев и Найдено Геров бяха искрени и горещи български патриоти“* [Косев, Д. 1978, с. 92].

През 60-те години милионерът Христо Георгиев е далеч от мисълта да финансира четническо движение и национална революция без военната намеса на Русия. Търговията го е научила на трезв практицизъм и той се е уверил, че войните създават значителни състояния, но погубват хора. Ето защо на Иван Касабов, който го моли да финансира въоръжаването на българска чета, той му декларира *„Аз съм готов да дам не хиляда, а десет хиляди жълтици за такава работа..., но като знам, че всяка пара ще ми донесе голям грях... когато турците изколят толкова невинни наши селяни“*. Очевидно той залага на сигурността, която обективно

отдалечава във времето свободата. Жестоко окървавените след Априлското въстание български земи показаха, че за свободата, която с военното съдействие на Русия си обезпечиха с много човешки жертви всички балкански народи, се воюва с фанатизиран и труден противник³.

Личната политическа драма на Христо Георгиев и източник на неговите разочарования, които той претърпява като общественик и изявен лидер на „Добродетелна дружина“, са предизвикани от очевидните различия между активната дипломатическа дейност на руския посланик в турската столица Николай Игнатиев и официалната политика на правителството на Русия през 60-те години на XIX век. Игнатиев разширява по собствена инициатива руската консулската мрежа на Балканите, намесва се като посланик в подкрепа на въстаналите на остров Крит гърци през 1866–1868 г., негова е идеята за балкански съюз, оглавяван от Сърбия, на който възлага надежди и Христо Георгиев. Като посланик той констатира, че при християните в Европейска Турция не съществува единство в борбата за национална свобода, а изолирани и разпокъсани акции, които лесно се потушават. Но Игнатиев е убеден, че кризата в Османската империя през 60-те години е временно явление и моментът не трябва да се пропуска [АНГ. Т. 1. с. 275, Писмо на Христо Георгиев от 5.12.1867 г. От Белград; **Хевролина, В. М.** 2009, с. 239–240; **Макарова, И. Ф.** 2010, с. 189–190].

Христо Георгиев приема чрез Найден Геров и барон Офенберг неговите внушения за съгласувани действия със сърбите, съдейства добронамерено за създаването и финансирането на Втората българска легия в Белград, подготвя в началото на 1867 г. Програма за обособяването на българо-сръбска държава на равноправни начала. Христо Георгиев се среща със сръбски дипломати и министри, изпраща за преговори в Белград Георги Шопов и Михаил Колони, но остава с впечатление, че сърбите подценяват българите, не гледат на тях като на равноправен партньор и се задоволяват с най-общии обещания. Членовете на „Добродетелна дружина“ не одобряват и позицията на Игнатиев по религиозния въпрос и отношението му към Геров като български патриот на руска служба. Така между тях се ражда идеята да изпратят през есента на 1867 г. българска делегация в Русия за среща лично с Александър II [Глушков, Х. 1978–1979, с. 69–121].

След преодоляването на редица препятствия през октомври 1867 г. за Петербург заминават Христо Георгиев и Георги Шопов, а във Виена към тях се присъединява и Найден Геров. В руската столица те са приети от директора на Азиатския департамент Стремоухов, който им препоръчва да не избързват с въоръжени акции срещу турската власт и да изчакат по-благоприятни обстоятелства на Балканите и в Европа. Той не скрива от българските пратеници, че Русия не е готова за военен конфликт с Високата порта и западните държави и че се опасява от повторението на Кримската война. Георгиев и Шопов са приети в Москва от митрополит Филарет, пред когото повтарят молбата си Русия да не лишава от покровителство българи и сърби.

Христо Георгиев счита, че съюзът на балканските народи е реален факт и се заема да изпълни не само препоръките на руската дипломация, но и внушенията на сръбските министри. На връщане р. Дунав замръзва и двамата пратеници пътуват 27 дни от Виена до Букурещ [АНГ. Т. 1. с. 277, Писмо на Христо Георгиев от 27.12.1867 г.]. Христо Георгиев е удовлетворен от срещата със Стремоухов и руските дипломати, както и от посещението при митрополит Филарет в Москва, но констатира подчертано внимание към сръбските искания и negliжиране на българските проблеми. По молба от Белград Русия изпраща своя военна мисия, която е натоварена да оцени състоянието на сръбската армия. Русия безвъзмездно предоставя 100 хил. пушки на Белград, както и паричен заем при много благоприятни условия [Хевролина, В. М. 2009, с. 240].

³ Иван Касабов по-късно ще обвини Христо Георгиев, че той е съобщил на руския дипломат барон Офенберг за преминаването на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа през 1868 г. и от него информацията достига до румънските и турските власти. Акад. Д. Косев доказва с документи от френски дипломатически архив, че подобно твърдение не е истина. Христо Георгиев следи подвига на четата и е с готовност да ѝ се окаже подкрепа. [АНГ. Т. 1. с. 284. Виж и **Цветкова, Б.** 1966, с. 145–167].

След доклад на Найден Геров и настояване на Игнатиев руската дипломация през 1866 г. окончателно се ориентира към „Добродетелна дружина“ и решава да я финансира с 25 хил. рубли, които попадат в Белград с обещание да ги използват съвместно в бъдеще. Най-сетне от вниманието на Христо Георгиев, осведомен от Геров, не убягва и разминаването в руската балканска политика между позициите на Горчаков и Игнатиев. Този факт дава основание на изследователите да пишат за т.н. двойственост в политиката на Русия на Балканите [Хевролина, В. М. 2009, с. 240–243; Улунян, А. А. 1968, с. 464]. През декември 1866 г. и януари 1867 г. Игнатиев изпраща два доклада лично до императора с мотивирана констатация – дошло е време за отстраняване на султанската власт от Европа. Под влияние на Горчаков Александър II намира констатациите на Игнатиев като „неубедителни“⁴.

Точно по това време – 23 декември 1867 г. руският външен министър Горчаков уточнява, че една от целите на руската дипломация е „да положи всички усилия към това – в Европа да нямат място териториални промени, нарушаване на равновесието на силите, които биха нанесли голяма вреда на нашите интереси“. Азиатският департамент споделя предпазливата политика на Горчаков и дори внушава на руските консули „не представяйте положението на Балканите през тъмни очила“ [Хевролина, В. М. 2002, с. 11]. В Русия следят с интерес перипетиите по създаването на Балканския съюз, но Горчаков е категоричен „Ние ще се ограничим с гореща морална подкрепа и съчувствие..., за да не им навлечем враждебността на Европа“. Русия не може да бъде винена, тя е загубила войната през 1853–1856 г. и е необходимо време, за да се възстанови. Колко ще продължи този процес остава загадка? [Зуева, Н. В. 1981, с. 471].

Само месец по-късно януари 1868 г. на заседание на Министерския съвет в Петербург възникват разногласия относно балканската политика на Русия, предизвикани от съобщенията за активизиране на националните движения. Горчаков призовава за мирно регулиране на конфликта между султана и християнските му поданици. Присъстващи дипломати настояват за подкрепа на последните, но Александър II остава солидарен с министъра и обявява „Ние да се държим спокойно“ [Хевролина, В. М. 2002, с. 5]. Това е записал в дневника си вътрешният министър П. А. Валуев. Русия не се намесва във войните на Франция и Прусия срещу Австрия, които я принуждават да се ориентира отново към Балканите, защото Горчаков внушава, че териториални промени в Европа, постигнати по революционен път или в резултат на национални движения, нарушават европейската стабилност.

Политическата програма на Христо Георгиев има за основен принцип руската военна намеса за освобождението на България. Той е уверен, че единствена от великите държави в Европа Русия има интерес да съдейства на православните балкански народи да отхвърлят чуждото господство и тя успешно е подкрепила усилията на гърци, сърби и румънци за възстановяването на тяхната държавност. Той е изпълнен с надежда за руска военна намеса в полза на българите, но като изявен български патриот си позволява в писмата си до Найден Геров да отправя упреци по отношение на руската балканска политика, по църковния въпрос и организираното заселване на българи в южна Русия. В едно от писмата си от 1861 г. той му пише: „Аз от 1845 г. съм записан руски поданик и от тогава в Турско не съм идвал“, но от първите дни на установяването му в Букурещ та до края на живота си тъгува за родния край и посвещава всички свои политически инициативи за добруването на България. В отговор Геров го уверява в писмо „за родолюбието ви не се съмнявам“ [АНГ. Т. 1. с. 253, 264; Митев, П. 2020, с. 9–17].

Масщабна икономическа, политическа и благотворителна дейност превръща братя Георгиеви в уникално явление в българската история. Двама юноши, изпратени да търгуват на север от р. Дунав, останали без семейства, създават респектиращо благосъстояние на чужда земя, допринасят за прогреса на българското стопанство през XIX век и трайно насърчават образованието на български младежи в Европа, отпечатването на български вестници и книги, финансират построяването на първия български университет. Не е леко да се опишат и систематизират големите дарения с техни капитали, както и значителният им принос за съхранява-

⁴ Горчаков коренно променя принципите на външната политика на Русия. Той се ръководи от това, „какво ще каже Европа“. Виж по-подробно [Хевролина, В. М. 2002, с. 3].

нето и увеличената стойност на депозираните при тях родолюбиви завещания. Без съмнение проф. Николай Жечев е прав, когато определя техният живот и обществено дело като Феномен.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Архивни източници / Archival sources

АНГ. Т. 1. с. 175, Писмо на Хр. Георгиев от 7.6.1855 г. [ANG. Т. 1. s. 175, Pismo na Hr. Georgiev ot 7.6.1855 g.]

АНГ. Т. 1. с. 203, Писмо на Х. Георгиевот 15.8.1856 г. [ANG. Т. 1. s. 203, Pismo na H. Georgiev ot 15.8.1856 g.]

АНГ. Т. 1. с. 212, Писмо на Н. Геров от 29.1.1857 г. [ANG. Т. 1. s. 212, Pismo na N. Gerov ot 29.1.1857 g.]

АНГ. Т. 1. с. 220–222. [ANG. Т. 1. s. 220–222].

АНГ. Т. 1. с. 253, 264 **АНГ.**, т. 1, с. 275, Писмо на Христо Георгиев от 5.12.1867 г. от Белград. [ANG. Т. 1. s. 253, 264, ANG. Т. 1. s. 275, Pismo na Hristo Georgievot 5.12.1867 g. ot Belgrad]

АНГ. Т. 1. с. 277, Писмо на Христо Георгиев от 27.12.1867 г. [ANG. Т. 1. s. 277, Pismo na Hristo Georgiev ot 27.12.1867 g.]

АНГ. Т. 1. с. 285, Писмо от 8.8.1868 г. [ANG. Т. 1. s. 285, Pismo ot 8.8.1868 g.]

АНГ. Т. 1. с. 769. София, 1911, Писмо на д-р В. Каракановски от 28.03.1872 г. [ANG. Т. 1. s. 769. Sofia, 1911, Pisma na d-r V. Karakanovskiot 28.03.1872 g.]

АНГ. Т. 2. с. 399, Писмо на Н. Геров от 6.8.1856 г.; Генчев, Н. Одеското българско настоятелство. [ANG. Т. 2. s. 399, Pismo na N. Gerovot 6.8.1856 g.; Genchev, N. Odeskoto balgarsko nastoyatelstvo].

АНГ. Т. 2. с. 402, Писмо на Геров до Ст. Тошкович от 11.12.1856 г. [ANG. Т. 2. s. 402, Pismo na Gerov do St. Toshkovichot 11.12.1856 g.]

АНГ. Т. 2. с. 767. София, 1914, Писмо на Н. Чалики от 31.03.1872 г. [ANG. Т. 2. s. 767. Sofia, 1914, Pismo na N. Chalikiot 31.03.1872 g.]

Извори / Sources

Българите в Румъния XVII–XX век. 1994 – Българите в Румъния XVII – XX век. Документи и материали. София, 1994. [Balgarite v Rumania XVII–XX vek. 1994 – Balgarite v Rumania XVII–XX vek. Dokumenti i materialii. Sofia, 1994.]

Вестник „Независимост“, 24. XI. 1874 г. [Vestnik „Nezavisimost“, 24. XI. 1874 g.]

Вестник „Независимост“, VIII, 1873 г. [Vestnik „Nezavisimost“, VIII, 1873 g.]

Вестник „Свобода“, г. II, бр. 39, 11 март 1872 г. [Vestnik „Svoboda“, g. II, br. 39, 11 mart 1872 g.]

Каравелов, Л. 1989 – Любен Каравелов. Събрани съчинения в дванадесет тома. Т. 11. София, 1989. [Lyuben Karavelov. Sabrani sachineniya v dvanadeset toma. T. 11. Sofia, 1989.]

Списание „Училищен преглед“, г. XII. 1907 г. Документи от архивата на „Добродетелна дружина“. [Spisanie Uchilishten pregled, g. XII, 1907 g. Dokumenti ot arhivata na „Dobrodetelna družina“.]

Публикации / Publications

Велев, С. 1907 – Сава Велев. Златна книга на дарители за народната просвета. Пловдив, кн.1, 1907. [Velev, S. 1907 – Sava Velev. Zlatna kniga na dariteli za narodnata prosveta. Plovdiv, kn.1, 1907.] (In Bulgarian)

Велики, К. 1982 – Константин Велики. Румъния и българското революционно движение за национално освобождение (1850–1878). София, 1982. [Veliki, K. 1982 – Konstantin Veliki. Rumania I balgarskoto revolyutsionno dvizhenie za natsionalno osvobozhdenie (1850–1878). Sofia, 1982.] (In Bulgarian)

Виноградов, В. Н. 2000 – Владлен Николаевич Виноградов. Двуглавый российский орел на Балканах 1683–1914. Москва, 2000. [Vinogradov. V. N. 2000 – Vladlen Nikolaevich Vinogradov. Dvuglavyy rossiyiski orel na Balkanah 1683–1914. Moskva, 2000.] (In Russian)

Виноградов, В. Н. 2005 – Владлен Николаевич Виноградов. Балканская эпопея князя А. М. Горчакова. Москва, 2005, с. 90–100. [Vinogradov. V. N. 2005 – Vladlen Nikolaevich Vinogradov. Balkanskaya epopeya knyaza A. M. Gorchakova. Moskva, 2005, s. 90–100.] (In Russian)

Генчев, Н. 1972 – Николай Генчев. Одеското българско настоятелство. – Годишник на СУ, ФИИ, 1972, т. 64, кн. 3, 99–220. [Genchev, N. 1972 – Nikolay Genchev. Odeskoto balgarsko nastoyatelstvo. – Godishnik na SU, FII, 1972, t. 64, kn. 3, 99–220.] (In Bulgarian)

Глушков, Х. 1979 – Христо Глушков. Дейността на българската емиграция във Влашко и Молдова през Кримската война (1853–1856). – Известия на Военно-исторически сборник, т. 28, 1979, с. 97–115. [Glushkov, H. 1979 – Hristo Glushkov. Deynostta na balgarskata emigratsiyava v Vlashko i Moldova prez Krimskata voyna (1853–1856). – Izvestia na Voенno-istoricheski sbornik, t. 28, 1979, s. 97–115.] (In Bulgarian)

Глушков, Х. 2020 – Христо Глушков. Даренията на родолюбиви българи, съхранявани в кантората на Евлоги и Христо Георгиеви. – В: Дарителство и предприемачество на Балканите по примера на братя Евлоги и Христо Георгиеви. София, 2020, 19–38. [Glushkov, H. 2020 – Hristo Glushkov. Dareniatna na rodolyubivi balgari, sahranyavani v kantorata na Evlogi i Hristo Georgievi. – V: Daritelstvo i predpriemachestvo na Balkanite po primera na bratya Evlogi i Hristo Georgievi. Sofia, 2020, 19–38.] (In Bulgarian)

Глушков, Х. 1978–1979 – Христо Глушков. Политическата дейност на Христо Георгиев през 1866–1868 г. – В: Трудове на ВТУ „Кирил и Методий“. София, т. XVI, 1978–1979, 69–121. [Glushkov, H. 1978–1979 – Hristo Glushkov. Politicheskata deynost na Hristo Georgiev prez 1866–1868 g. – V: Trudove na VTU „Kiril i Metodiy“. Sofia, t. XVI, 1978–1979, 69–121.] (In Bulgarian)

Грънчаров, С. 2001 – Стойчо Грънчаров. Балканският свят. София, 2001. [Grancharov, S. 2001 – Stoycho Grancharov. Balkanskiyat svyat. Sofia, 2001.] (In Bulgarian)

Димитров, М. 1930 – Михаил Димитров. Комитетът на „Старите“ – Добродетелна дружина. – В: България – 1000 години. София, 1930, 738–779. [Mihail Dimitrov. Komitetat na „Starite“ – Dobrodetelna družhina. – V: Balgaria – 1000 godini. Sofia, 1930, 738–779.] (In Bulgarian)

Жечев, Н. 1970 – Николай Жечев. Браила и българското културно национално Възраждане. София, 1970. [Zhechev, N. 1970 – Nikolay Zhechev. Braila i balgarskoto kulturno natsionalno Vazrazhdane. Sofia, 1970.] (In Bulgarian)

Жечев, Н. 1991 – Николай Жечев. Букурещ – културно средище на българите през Възраждането. София, 1991. [Zhechev, N. 1991 – Nikolay Zhechev. Bukuresht – kulturno sredishte na balgariteprez Vazrazhdaneto. Sofia, 1991.] (In Bulgarian)

Жечев, Н. 1996 – Николай Жечев. Братя Евлогий и Христо Георгиеви и българската просвета през Възраждането. – В: Делото на Евлогий и Христо Георгиеви, Карлово, 1996, 52–61. [Zhechev, N. 1996 – Bratya Evlogiy i Hristo Georgiev i balgarskata prosveta prezVazrazhdaneto. Deloto na Evlogiy i Hristo Georgievi, Karlovo, 1996, 52–61.] (In Bulgarian)

Зуева, Н. В. 1982 – Нина В. Зуева. Руските дипломати на Балканите за положението на Османската империя и решаването на българския въпрос през 1866–1867 г. – В: Българското Възраждане и Русия. София, 1982. [Zueva, N. 1982 – Nina V. Zueva. Ruskite diplomati na Balkanite za polozhenieto na Osmanskata imperia i reshavaneto na balgarskia vapors prez 1866–1867 g. – V: BalgarskotoVazrazhdane I Rusia. Sofia, 1982.]

Кастелан, Ж. 2002 – Жорж Кастелан. История на Балканите XIV–XX век. Пловдив, 2002. [Kastelan, Zh. 2002 – Zhorzh Kastelan. Istoria na Balkanite XIV–XX vek. Plovdiv, 2002.] (In Bulgarian)

Коледаров, П. 1966 – Петър Коледаров. Към историята на „Добродетелна дружина“ – ИИИ, 16–17, 1966, 385–406. [Koledarov, P. 1966 – Petar Koledarov. Kam istoriata na „Dobrodetelna družhina“. – III, 16–17, 1966, 385–406.] (In Bulgarian)

Косев, Д. 1978 – Димитър Косев. Русия, Франция и българското освободително движение 1860–1869. София, 1978. [Kosev, D. 1978 – Dimitar Kosev. Rusia, Frantsia i balgarskoto osvoboditelno dvizhenie 1860–1869. Sofia, 1978.] (In Bulgarian)

Лаптев, Е. А. 2011 – Евгений Александрович Лаптев. Российский дипломат Найден Геров и российско-болгарские связи (1853–1877 годы). Уфа, 2011, 37–55. [Laptev, E. A. 2011 – Evgeniy Aleksandrovich Laptev. Rossiiski diplomat Nayden Gerov i rossiysko-bolgarskie svyazi (1853–1877 god). Ufa, 2011, 37–55.] (In Russian)

Макарова, И. Ф. 2010 – Ирина Феликсовна Макарова. Болгары и Танзимат. Москва, 2010. [Makarova, I. F. 2010 – Irina Feliksovna Makarova. Bolgari i Tanzimat. Moskva, 2010.] (In Russian)

Мантран, Р. 1999 – Робер Мантран. История на Османската империя. София, 1999. [Mantran, R. 1999 – Rober Mantran. Istoria na Osmanskata imperia. Sofia, 1999.] (In Bulgarian)

Митев, П. 2020 – Пламен Митев. Евлоги и Христо Георгиеви в историческата памет на потомците. – В: Дарителство и предприемачество на Балканите по примера на братя Евлоги и Христо Георгиеви.

София, 2020. [Mitev, P. 2020 – Plamen Mitev. Evlogi i Hristo Georgievi v istoricheskata pamet na potomtsite. – V: Daritelstvo I predpriemachestvo na Balkanite po primera na bratya Evlogi i Hristo Georgievi. Sofia, 2020.] (In Bulgarian)

Петков, П. Бонева, В. 1993 – Петко Ст. Петков, Вера Бонева. Българите пред Европа през 1869 г. В. Търново, 1993. [Petkov, P., Boneva, V. 1993 – Petko St. Petkov, Vera Boneva. Balgarite pred Evropa prez 1869 g., V. Tarnovo, 1993.] (In Bulgarian)

Страшимиров, Д. 1929 – Димитър Страшимиров. Васил Левски, живот, дела, извори. Т. 1. София, 1929. Писмо на Н. М. Тошков до Хр. Георгиев, 20.4.1867 г. [Strashimirov, D. 1929 – Dimitar Strashimirov. Vasil Levski, zhivot, dela, izvori. T. 1. Sofia, 1929, Pismo na N. M. Toshkov do Hr. Georgiev, 20.4.1867 g.] (In Bulgarian)

Тодорова, М. 1985 – Мария Тодорова. Българските доброволци в Кримската война – Известия на Българското историческо дружество, XXXVII, 1985, 391–439. [Tododrova, M. 1985 – Maria Todorova. Balgarskite dobrovoltsi v Krimskata voyna. – Izvestia na Balgarskoto istoricheskoto druzhestvo, XXXVII, 1985, 391–439.] (In Bulgarian)

Улуян, А. А. 1968 – Агоп Улуян. Из истории национально-освободительного движения в Болгарии 60–70-х годов по донесениям русским дипломатам. – Известия на Института за история, XX, 1968. [Ulunyan, A. A. 1968 – Agop Ulunyan. Iz istorii natsionalno-osvoboditelnogo dvizheniya v Bolgarii 60–70-h godov po doneseniya russkim diplomatam. Izvestiya na Instituta za istoriya, XX. Sofia, 1968.] (In Russian)

Улуян, А. А. 1974 – Агоп Улуян. Документ об участие болгар в Крымской войне и национально-освободительной борьбе в 60-е гг. XIX века. – В памет на акад. М. Димитров. София, 1974, 735–750. [Ulunyan, A. A. 1974 – Agop Ulunyan. Dokument ob uchastie bolgar v Krmskoy voyne i natsionalno-osvoboditelnoy borybe v 60-e gg. XIX veka. – V pamet na akad. M. Dimitrov. Sofia, 1974, 735–750.] (In Russian)

Хевролина, В. М. 2002 – Виктория Максимовна Хевролина. Министерство иностранных дел России в 1856–1878 – Новая и новейшая история, Москва, 2002, Т. 4. [Hevrolina, V. M. 2002 – Viktorya Maksimovna Hevrolina. Ministerstvo inostrannh del Rossii v 1856–1878 – Novaya I noveyshaya istoria, Moskva, 2002, T. 4.] (In Russian)

Хевролина, В. М. 2009 – Виктория Максимовна Хевролина. Николай Павлович Игнатиев. Москва, 2009. [Hevrolina, V. M. 2009 – Viktoria Maksimovna Hevrolina. Nikolay Pavlovich Ignatiev. Moskva, 2009.] (In Russian)

Цветкова, Б. 1966 – Бистра Цветкова. Френски дипломатически документи за българското революционно движение през 1867–1868 г. и четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа – Известия на държавните архиви, XI, 1966. [Tsvetkova, B. 1966 – Bistra Tsvetkova. Frenski diplomaticheski dokumenti za balgarskoto revolyutsionno dvizhenie prez 1867–1868 g. I chetata na Hadzhi Dimitar i Stefan Karadzha, Izvestiya na darzhavnite arhivi, XI, 1966.] (In Bulgarian)

Шарова, К. 1985 – Крумка Шарова. Към историята на българското освободително движение през 1869 г. – В: Сборник в чест на проф. Х. Гандев. София, 1985, 195–220. [Sharova, K. 1985 – Krumka Sharova. Kam istoriata na balgarskoto osvoboditelno dvizhenie prez 1869 g. – V: Sbornik v chest na prof. H. Gandev. Sofia, 1985, 195–220.] (In Bulgarian)

Шарова, К. 1996 – Крумка Шарова. За политическите възгледи и дейност на братя Евлогий и Христо Георгиеви (до 1878 г.). – В: Делото на братя Евлогий и Христо Георгиеви. Карлово, 1996. [Sharova, K. 1996 – Krumka Sharova. Za politicheskite vazgledi i deynost na bratya Evlogiy i Hristo Georgievi (do 1878 g.). – V: Deloto na bratya Evlogiy i Hristo Georgievi. Karlovo, 1996.] (In Bulgarian)

Шатохина, Е. М. 1981 – Екатерина Мелентьевна Шатохина. Балканската политика на Русия и българското национално-освободително движение през първите години след Кримската война. – В: Българското възраждане и Русия. София, 1981, 363–391. [Shatohina, E. M. 1981 – Ekaterina Melentyevna Shatohina. Balkanskata politika na Rusia i balgarskoto natsionalno-osvoboditelno dvizhenie prez parvite godini sled Krimskata voyna. – V: Balgarskoto vazrazhdane i Rusia. Sofia, 1981, 363–391.] (In Bulgarian)

Якимов, Г. 2003 – Георги Якимов. Пантелей Кисимов. Живот и дейност. София, 2003. [Yakimov, G. 2003 – Georgi Yakimov. Panteley Kisimov. Zhivot i deynost. Sofia, 2003.] (In Bulgarian)